



Designing a Native Model of an Empowering Entrepreneurial Ecosystem for Female-Headed Households in Tehran Metropolis

Mohammad Javad Lashkari¹  | Mehran Maghsoudi^{2*}  | Shadi Shahverdiani³ 

1. Department of Entrepreneurship, K.I.C., Islamic Azad University, Kish, Iran. Email: lashkari.nut@gmail.com

2. Corresponding Author, Department of Entrepreneurship, K.I.C., Islamic Azad University, Kish, Iran. Email: r_n_maghsoudi@gmail.com

3. Department of Entrepreneurship, K.I.C., Islamic Azad University, Kish, Iran. Email: shadishahverdiani@iaau.ir

ARTICLE INFO

Article type:
Research Paper

Article History:

Received 20 May 2026

Revised 20 June 2026

Accepted 06 July 2026

Published Online 23 September 2026

Keywords:

Entrepreneurial Ecosystem,
Model Design,
Empowerment,
Female-Headed Households,
Tehran Municipality Districts.

ABSTRACT

This study aimed to design and validate a native model of an empowering entrepreneurial ecosystem for female-headed households in the 22 districts of Tehran metropolis. The research adopted a developmental-applied purpose with a sequential exploratory mixed-method design. In the qualitative phase, semi-structured interviews were conducted with 30 experts, including entrepreneurship management professors, Tehran municipality managers, activists from non-governmental organizations, and successful female entrepreneurs. In the quantitative phase, 380 female-headed households and female entrepreneurs residing in Tehran were selected through multi-stage cluster sampling from five selected districts (3, 6, 12, 15, and 22) and completed a researcher-developed questionnaire. Reliability was confirmed with Cronbach's alpha (0.86) and composite reliability (0.94). Data analysis was performed using Structural Equation Modeling with Partial Least Squares approach (PLS-SEM). The final model was organized into three levels: foundational/supportive (individual factors, social support, access to resources, institutional factors, market and opportunities), performance pathway (entrepreneurial intention, business creation, business performance), and empowerment outcomes (economic, psychological, and social empowerment). Findings revealed that institutional factors ($\beta=0.74$) were the strongest predictor of entrepreneurial intention, and market and opportunities ($\beta=0.66$) had the strongest impact on business performance. Model fit indices indicated good quality (SRMR=0.042, NFI=0.91, GoF=0.54). This model is the first localized entrepreneurial ecosystem model for empowering female-headed households at the urban district level in Tehran.

Cite this article: Lashkari, M. J.; Maghsoudi, M. & Shahverdiani, Sh. (2026). Designing a Native Model of an Empowering Entrepreneurial Ecosystem for Female-Headed Households in Tehran Metropolis. *Urban Development Policy Making*, 3 (3), 541-556. DOI: <http://doi.org/10.22034/judpm.2026.584861.1112>



© Authors retain the copyright and full publishing rights.

DOI: <http://doi.org/10.22034/judpm.2026.584861.1112>

Introduction

Female-headed households are among the most vulnerable social groups in metropolitan areas due to their simultaneous role as breadwinner and caregiver. Entrepreneurship has been proposed as a flexible and sustainable solution for empowering this group. However, the success of entrepreneurship depends on the existence of a supportive and integrated entrepreneurial ecosystem. Review of the literature reveals three major gaps: theoretical-thematic (lack of integration between entrepreneurial ecosystem and empowerment literature), spatial-scalar (lack of district-level models for Tehran's 22 diverse districts), and practical-executive (lack of operational frameworks for urban policymakers). This study aimed to design and validate a native model of an empowering entrepreneurial ecosystem for female-headed households in the 22 districts of Tehran metropolis.

Methodology

The research adopted a developmental-applied purpose with a sequential exploratory mixed-method design. In the qualitative phase, semi-structured interviews were conducted with 30 experts selected through purposive and snowball sampling. In the quantitative phase, 380 female-headed households and female entrepreneurs residing in Tehran were selected through multi-stage cluster sampling from five selected districts (3, 6, 12, 15, and 22) representing privileged, semi-privileged, and less-privileged areas. A researcher-developed 46-item questionnaire was completed by participants. Reliability was confirmed with Cronbach's alpha (0.86) and composite reliability (0.94). Content and construct validity were established through expert panel and confirmatory factor analysis. Data analysis was performed using Structural Equation Modeling with Partial Least Squares approach (PLS-SEM) using SmartPLS version 4 and SPSS version 26.

Results

The final model was organized into three levels. The first level (foundational/supportive) includes five components: individual factors ($\beta=0.53$ on entrepreneurial intention, $\beta=0.62$ on business performance), social support ($\beta=0.53$ on entrepreneurial intention, $\beta=0.56$ on social empowerment), access to resources ($\beta=0.59$ on entrepreneurial intention, $\beta=0.55$ on business creation), institutional factors ($\beta=0.74$ on entrepreneurial intention), and market and opportunities ($\beta=0.56$ on entrepreneurial intention, $\beta=0.66$ on business performance). The second level (performance pathway) includes entrepreneurial intention, business creation, and business performance with path coefficients of 0.52 and 0.61 respectively. The third level (empowerment outcomes) includes economic ($\beta=0.58$), social ($\beta=0.51$), and psychological ($\beta=0.47$) empowerment. Model fit indices indicated good quality: SRMR=0.042, NFI=0.91, RMS_Theta=0.118, and GoF=0.54. The R^2 values for endogenous variables were above 0.79, demonstrating high predictive power.

Conclusion

This model is the first comprehensive and localized entrepreneurial ecosystem model specifically designed for empowering female-headed households at the urban district level in Tehran. It provides an operational tool for place-based policymaking by Tehran Municipality and supporting institutions. The key policy implication is that institutional restructuring (laws, regulations, and support processes) is the first priority, while economic empowerment (income and financial security) is the immediate priority in Tehran's current context. The study recommends that in less-privileged districts (e.g., districts 15 and 22), priority should be given to strengthening institutional factors and improving access to resources, while in more privileged districts (e.g., districts 3 and 6), attention should focus on market development and opportunity enhancement. The model has potential for generalization to other Iranian metropolitan areas; however, the weight and priority of each component require contextual adaptation.



طراحی الگوی بومی اکوسیستم کارآفرینی توانمندساز زنان سرپرست خانوار در کلان‌شهر تهران

محمدجواد لشکری^۱ | مهران مقصودی^{۲*} | شادی شاهوردیانی^۳

۱. گروه کارآفرینی، واحد بین‌المللی کیش، دانشگاه آزاد اسلامی، کیش، ایران. رایانامه: lashkari.nut@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، گروه کارآفرینی، واحد بین‌المللی کیش، دانشگاه آزاد اسلامی، کیش، ایران. رایانامه: dr_n_maghsoudi@gmail.com

۳. گروه کارآفرینی، واحد بین‌المللی کیش، دانشگاه آزاد اسلامی، کیش، ایران. رایانامه: shadishahverdiani@iau.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

پژوهشی

تاریخ‌های مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۳۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۳/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۱۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

کلیدواژه:

اکوسیستم کارآفرینی،

طراحی الگو،

توانمندسازی،

زنان سرپرست خانوار،

مناطق ۳۲گانه تهران.

کارآفرینی می‌تواند یکی از سازوکارهای مؤثر برای افزایش استقلال اقتصادی، تقویت عاملیت و ارتقای کیفیت زندگی زنان سرپرست خانوار باشد؛ با این حال، تحقق پایدار پیامدهای کارآفرینانه فقط به ویژگی‌های فردی وابسته نیست و به کیفیت محیط نهادی، اجتماعی، منابعی و بازاری پیرامون افراد نیز بستگی دارد. با وجود اهمیت این موضوع، مطالعات موجود در ایران کمتر به تلفیق هم‌زمان اکوسیستم کارآفرینی، فرایند کارآفرینانه و پیامدهای چندبعدی توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در بستر شهری پرداخته‌اند. پژوهش حاضر با هدف طراحی و اعتبارسنجی الگوی بومی اکوسیستم کارآفرینی توانمندساز زنان سرپرست خانوار در کلان‌شهر تهران انجام شد. اگرچه قلمرو مفهومی پژوهش کلانشهر تهران و مناطق ۳۲گانه آن است، اعتبارسنجی تجربی الگو در پنج منطقه منتخب تهران انجام گرفت. رویکرد پژوهش آمیخته اکتشافی متوالی و از نوع توسعه‌ای - کاربردی است. در فاز کیفی، اساتید مدیریت کارآفرینی، مدیران شهرداری تهران، فعالان سازمان‌های مردم‌نهاد و کارآفرینان موفق زن، مصاحبه نیمه‌ساختاریافته به عمل آمد. تحلیل داده‌ها با مدل‌سازی معادلات ساختاری به روش حداقل مربعات جزئی (PLS-SEM) انجام گرفت. الگوی نهایی در سه سطح سازماندهی شد: سطح اول (پایه/حمایتی)؛ سطح دوم (میانی/عملکردی)؛ سطح سوم (توانایی/تأثیرگذاری). یافته‌ها نشان داد قوی‌ترین پیش‌بینی‌کننده قصد کارآفرینانه، عوامل نهادی و بیشترین تأثیرپذیرفته‌شده از عملکرد کسب‌وکار، توانمندسازی اقتصادی است. شاخص اندازه‌گیری کیفیت مدل بیانگر کیفیت مطلوب الگو بود. این الگو مدل بومی و منطقه‌محور ویژه زنان سرپرست خانوار در سطح مناطق منتخب شهری تهران است و پیشنهاد می‌شود در برخی مناطق، تقویت عوامل نهادی و دسترسی به منابع و در مناطق دیگر، تمرکز بر بازار و فرصت‌ها در اولویت قرار گیرد.

استناد: لشکری، محمدجواد؛ مقصودی، مهران و شاهوردیانی، شادی (۱۴۰۵). طراحی الگوی بومی اکوسیستم کارآفرینی توانمندساز زنان سرپرست خانوار در کلان‌شهر تهران. *سیاست‌گذاری پیشرفت شهری*، ۳ (۳) ۵۴۱-۵۵۶.

DOI: <http://doi.org/10.22034/judpm.2026.584861.1112>

© نویسندگان

DOI: <http://doi.org/10.22034/judpm.2026.584861.1112>



مقدمه

امروزه، کارآفرینی به عنوان موتور محرک توسعه اقتصادی و اجتماعی در بسیاری از کشورهای جهان شناخته می‌شود. کارآفرینان نه تنها عامل ایجاد اشتغال و تولید ثروت، بلکه نیروی پیشران نوآوری و تحول در ساختارهای اقتصادی محسوب می‌شوند [۱]. در این میان، کارآفرینی زنان به دلیل نقش مضاعف آنان در عرصه‌های اقتصادی و خانوادگی، همواره مورد توجه ویژه پژوهشگران و سیاستگذاران بوده است [۲]. مطالعات نشان می‌دهد اشتغال و فعالیت‌های کارآفرینانه برای زنان، به‌ویژه آنان که سرپرستی خانوار را به عهده دارند، با پیامدهای مثبتی همچون افزایش عزت نفس، استقلال مالی، ارتقای جایگاه اجتماعی و بهبود کیفیت زندگی همراه است [۳].

زنان سرپرست خانوار به دلیل ایفای هم‌زمان نقش «نان‌آور» و «مراقب»، در زمره آسیب‌پذیرترین گروه‌های اجتماعی کلان‌شهرها محسوب می‌شوند [۴]. این زنان نه تنها مسئولیت کامل تأمین اقتصادی خانواده را به عهده دارند، بلکه بار اصلی مراقبت از کودکان، سالمندان و مدیریت امور خانوار نیز بر دوش آنان است [۵]. بر اساس آخرین سرشماری مرکز آمار ایران، حدود ۵/۱۲ درصد از خانوارهای کشور تحت سرپرستی زنان اداره می‌شوند که این رقم در کلان‌شهری مانند تهران به بیش از ۱۵ درصد می‌رسد [۶]. ولر و لوگان^۱ [۷] در مرور نظام‌مند خود نشان دادند خانوارهای زن‌سرپرست در معرض خطر فقر مزمن قرار دارند. این واقعیت آماری، نشان‌دهنده اهمیت مضاعف توجه به وضعیت معیشتی و اشتغال این قشر در پایتخت کشور است. در مقابل، نبود شغل پایدار و درآمد کافی برای زنان سرپرست خانوار، پیامدهای چندبعدی گسترده‌ای از جمله فقر مزمن، محرومیت از خدمات اساسی، کاهش سلامت روانی و انزوای اجتماعی را به دنبال دارد [۸]. گزارش‌های تحلیلی معاونت برنامه‌ریزی و توسعه شهرداری تهران بیانگر آن است که بخش قابل توجهی از این زنان یا در بخش غیررسمی اقتصاد با درآمدی ناپایدار مشغول به کار هستند یا به طور کامل خارج از چرخه اشتغال رسمی قرار دارند [۹]. این وضعیت، آسیب‌پذیری اقتصادی آنان را در کلان‌شهری با هزینه‌های زندگی بالا تشدید می‌کند.

کارآفرینی و راه‌اندازی کسب‌وکارهای خرد و کوچک، به عنوان راه‌حلی انعطاف‌پذیر و پایدار برای توانمندسازی این قشر مطرح شده است [۱۰]. این راه‌حل بالقوه می‌تواند با شرایط زندگی زنان سرپرست خانوار سازگار شود و احساس مالکیت، استقلال و خودکارآمدی را در آنان تقویت کند. با این حال، تجربه جهانی نشان می‌دهد موفقیت پایدار کارآفرینی در خلأ اتفاق نمی‌افتد و وجود یک «اکوسیستم کارآفرینی» حمایت‌گر، یکپارچه و پاسخگو، شرط لازم برای تحقق آن است [۱۱].

مفهوم «اکوسیستم کارآفرینی» در دو دهه اخیر به پارادایمی مسلط در مطالعات کارآفرینی و توسعه منطقه‌ای تبدیل شده است. این مفهوم بر تعامل پیچیده، پویا و وابسته به زمینه مجموعه‌ای از بازیگران (کارآفرینان، سرمایه‌گذاران، مربیان)، نهادها (دانشگاه‌ها، مؤسسه‌های مالی، دولت‌ها)، شبکه‌ها، فرهنگ، زیرساخت‌ها و سیاست‌های عمومی تأکید می‌ورزد که در یک محدوده جغرافیایی مشخص فعالیت می‌کنند [۱۲]. عملکرد جمعی این عناصر است که میزان و کیفیت کارآفرینی را در آن منطقه تعیین می‌کند [۱۳]. در سطح شهری، اکوسیستم‌های کارآفرینی به دلیل تراکم جمعیت، ایده‌ها، سرمایه و زیرساخت، از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند [۱۴]. نویمایر و همکاران^۲ [۱۵] ویژگی‌های اکوسیستم کارآفرینی فراگیر را شامل دسترسی عادلانه به منابع، شبکه‌های حمایتی متنوع و سیاست‌های آگاه به تفاوت‌ها معرفی کردند.

کلان‌شهر تهران به عنوان پایتخت ایران، با جمعیتی نزدیک به ۹ میلیون نفر و میزبانی از اقشار اجتماعی - اقتصادی بسیار متنوع، بستر پیچیده‌ای برای بررسی این مسئله است. این کلان‌شهر از ۲۲ منطقه کاملاً متمایز تشکیل شده که هر یک نشان‌دهنده ترکیب خاصی از شاخص‌های توسعه هستند. از یک سو، مناطقی با تراکم بالای فعالیت‌های اقتصادی، دسترسی مناسب به زیرساخت‌های مالی، آموزشی و حمایتی وجود دارند و از سوی دیگر، مناطقی با چالش‌های عمیق‌تری مانند محرومیت نسبی، نرخ بیکاری بالاتر و دسترسی محدود به خدمات شهری پایه مواجه‌اند [۹]. این ناهمگونی درون‌شهری، لزوم اتخاذ رویکردی منطقه‌محور و اقتضایی را در طراحی هرگونه مداخله سیاستی آشکار می‌سازد.

1. Weller&Logan

2. Neumeyer et al

پتانسیل بالقوه بالایی برای شکل‌دهی به یک اکوسیستم کارآفرینی پویا در تهران وجود دارد. با این حال، شواهد نشان می‌دهد این پتانسیل به طور نابرابر بین مناطق و گروه‌های اجتماعی توزیع شده و زنان سرپرست خانوار کمترین بهره را از آن برده‌اند [۶ و ۱۶]. آمارهای موجود نشان می‌دهد سهم خانوارهای زن سرپرست در تهران روندی افزایشی داشته و بخش قابل توجهی از این زنان یا در بخش غیررسمی با درآمد ناپایدار مشغول به کارند یا به طور کامل بیکار هستند.

با توجه به شکاف‌های نظری، مکانی و کاربردی شناسایی‌شده، پژوهش حاضر در پی آن است که الگویی بومی برای تبیین اکوسیستم کارآفرینی توانمندساز زنان سرپرست خانوار در بستر کلانشهر تهران ارائه کند. در این پژوهش، کلانشهر تهران به عنوان زمینه اصلی مطالعه در نظر گرفته شده و تنوع فضایی مناطق ۲۲گانه به عنوان مبنای توجه به رویکرد منطقه محور لحاظ شده است. با این حال به دلیل محدودیت‌های اجرایی و پراکندگی جامعه آماری، اعتبارسنجی کمی الگو در پنج منطقه منتخب تهران انجام شده است. این پنج منطقه با هدف پوشش طیفی از شرایط متفاوت فضایی و اجتماعی - اقتصادی انتخاب شدند و بنابراین، یافته‌های کمی پژوهش مستقیم بیانگر وضعیت همان پنج منطقه است و تعمیم آماری به سایر مناطق نیازمند آزمون مستقل خواهد بود.

بر این اساس، سؤال اصلی پژوهش حاضر به این صورت تدوین می‌شود: الگوی بومی اکوسیستم کارآفرینی توانمندساز زنان سرپرست خانوار در کلانشهر تهران از چه مؤلفه‌ها، روابط و ساختار سلسله‌مراتبی برخوردار است و الگوی حاصل در نمونه تجربی منتخب از چه میزان و پایایی برخوردار است؟

پیشینه پژوهش

مفهوم «اکوسیستم کارآفرینی» در دو دهه اخیر به پارادایمی مسلط در مطالعات کارآفرینی و توسعه منطقه‌ای تبدیل شده است. فریرا و همکاران [۱] با مرور نظام‌مند مطالعات اکوسیستم کارآفرینی نشان دادند که این مفهوم از یک استعاره زیستی به یک چارچوب سیاستی بالغ تبدیل شده است. ایزنبرگ [۱۲] مدل شش‌ستونی خود را ارائه کرد که در آن شش حوزه سیاستی بازارها، سرمایه انسانی، فرهنگ، حمایت‌های مالی، چارچوب‌های قانونی/دولتی و نهادهای حمایتی را به عنوان ارکان اکوسیستم معرفی می‌کند. استام و ون دِ ون [۱۱] با رویکرد سیستمی، خروجی‌های اکوسیستم را مورد توجه قرار دادند و سه دسته شرایط مؤسسی، مربوط به بازار و حمایتی را شناسایی کردند. آدرچ و همکاران [۱۳] در سطح شهری نشان دادند نهادهای محلی نقش کلیدی در شکل‌دهی به جهت‌گیری رشد اکوسیستم کارآفرینی ایفا می‌کنند. در سطح بین‌المللی، براش و همکاران [۲] با رویکردی جهانی به بررسی حمایت اکوسیستمی از کارآفرینی زنان پرداختند و استدلال کردند که اکوسیستم‌های سنتی اغلب به طور ناخواسته بر اساس الگوهای مردانه طراحی شده‌اند. آنان ویژگی‌های یک اکوسیستم فراگیر را شامل شبکه‌های حامی، برنامه‌های آموزشی و مالی متناسب با نیازهای خاص و سیاست‌های آگاهانه‌جنسیت معرفی کردند. ولتر و همکاران [۳] با تأکید بر مفهوم بافت‌محوری در کارآفرینی نشان دادند رفتار کارآفرینانه زنان پاسخ عقلایی به محدودیت‌های ساختاری است، نه کمبودهای فردی. راوندی [۱۷] بر این نکته تأکید دارد که اکوسیستم‌های کارآفرینی منطقه‌ای باید متناسب با شرایط بومی هر منطقه طراحی شوند.

در حوزه توانمندسازی زنان، کابیر [۵] با ارائه مدل تأثیرگذار خود، توانمندسازی زنان را متشکل از سه بعد به هم پیوسته «منابع»، «عاملیت» و «دستاوردها» معرفی کرد. مالوترا و شولر [۱۸] چارچوبی برای سنجش توانمندسازی زنان در چهار عرصه اقتصادی، اجتماعی، روان‌شناختی و سیاسی ارائه دادند. آل - دجانی و مارلو [۱۰] رابطه بین توانمندسازی و کارآفرینی را بازتعریف کرده و بر این نکته تأکید کردند که دسترسی به منابع بدون عاملیت، لزوماً به توانمندسازی منجر نمی‌شود. چانت و سویتمن [۴] با معرفی چارچوب «آسیب‌پذیری چندلایه»، وضعیت زنان سرپرست خانوار را در سه سطح خرد (محدودیت در سرمایه انسانی، بار مضاعف کاری)، میانی (گسست شبکه‌های حمایتی) و کلان (هنجارهای جنسیتی، سیاست‌های نابینا به جنسیت) تحلیل کردند. احمدی و رضوان‌فر [۱۹] چالش‌های توانمندسازی اقتصادی زنان سرپرست خانوار را در پنج دسته حقوقی - قانونی، فرهنگی - اجتماعی، آموزشی - مهارتی، مالی - اعتباری و اجرایی - نهادی طبقه‌بندی کردند. بروتون و همکاران [۲۰] تأکید کردند که کارآفرینی می‌تواند به عنوان ابزاری مؤثر برای توانمندسازی اقتصادی زنان در کشورهای در حال توسعه عمل کند. هنری و

همکاران [۲۱] در مرور خود نشان دادند پژوهش‌های کارآفرینی زنان به تدریج از رویکرد کمبودمحور به رویکرد توانمندساز تغییر پارادایم داده است.

در ایران، پژوهش‌های داخلی نیز به تدریج به این حوزه وارد شده‌اند. رحیمی‌پور و سجادی [۲۲] با رویکرد آمیخته به شناسایی موانع کارآفرینی زنان در ایران پرداختند و نشان دادند موانع در سه لایه اصلی فردی - روان‌شناختی، ساختاری - نهادی و فرهنگی - اجتماعی قابل طبقه‌بندی است. صفری شالی و همکاران [۲۳] با تحلیل چندسطحی فقر خانوارهای زن سرپرست در مناطق شهری تهران نشان دادند فقر این زنان عمدتاً ماهیتی چندبعدی دارد و صرف مداخلات اقتصادی بدون توجه به ابعاد اجتماعی و روان‌شناختی، ناکارآمد است. ابوالفضلی و همکاران [۲۴] با رویکرد کارآفرینی اجتماعی به طراحی الگوی توانمندسازی زنان سرپرست خانوار پرداختند که شامل سه مؤلفه اصلی «ظرفیت‌سازی فردی»، «توسعه سرمایه اجتماعی» و «دسترسی به منابع مالی» بود. غفاری و موسوی [۲۵] با سنجش توانمندسازی اقتصادی زنان سرپرست خانوار تحت پوشش نهادهای حمایتی نشان دادند کمک‌های نقدی به‌تنهایی تأثیر محدودی بر «عاملیت» و «مشارکت اجتماعی» این زنان دارد. براتی و یآوری [۲۶] به بررسی مفهوم اکوسیستم کارآفرینی در ایران پرداختند و به این نتیجه رسیدند که اکوسیستم کارآفرینی ایران فاقد رویکرد منطقه‌محور است و بیشتر مطالعات در سطح کلان ملی انجام شده‌اند. رفیع‌پور و همکاران [۲۷] نیز به شکاف میان تعریف آماری و واقعیت اجتماعی زنان سرپرست خانوار در ایران اشاره کرده و بر لزوم بازتعریف این مفهوم برای سیاستگذاری مؤثرتر تأکید کردند. موسوی و غفاری [۱۶] طی پژوهشی نشان دادند زنان سرپرست خانوار در ایران علی‌رغم آسیب‌پذیری بالا، به طور نظام‌مند در سیاست‌های توسعه کارآفرینی نادیده گرفته شده‌اند.

مروری بر تجربیات داخلی و خارجی

تجربیات بین‌المللی در حوزه اکوسیستم کارآفرینی زنان نشان می‌دهد کشورهای موفق، رویکردی منطقه‌محور و اقتضایی را در پیش گرفته‌اند. در کشورهای اسکاندیناوی، شبکه‌های حمایتی گسترده با تمرکز بر ارائه خدمات مراقبت از کودک در کنار برنامه‌های آموزشی کارآفرینی، به افزایش چشمگیر مشارکت اقتصادی زنان منجر شده است [۲]. در کشورهای جنوب شرق آسیا مانند ویتنام و اندونزی، مدل‌های اعتبارات خرد گروهی با رویکرد همیاری و تضمین اجتماعی جایگزین، توانسته است موانع دسترسی زنان سرپرست خانوار به منابع مالی را کاهش دهد [۲۰]. در کشورهای آمریکای لاتین مانند برزیل و کلمبیا، سیاست‌های تدارکات دولتی که سهمی از قراردادهای عمومی را به کسب‌وکارهای زنان اختصاص می‌دهد، به عنوان ابزاری مؤثر برای دسترسی به بازار عمل کرده است [۱۵]. در سطح اروپا، برنامه‌های شتابدهی ویژه زنان کارآفرین با رویکرد منتورینگ و شبکه‌سازی، توانسته است نرخ بقای کسب‌وکارهای زنان را به طور قابل توجهی افزایش دهد [۲۱].

در ایران، تجربیات پراکنده‌ای در حوزه توانمندسازی زنان سرپرست خانوار وجود دارد که عمدتاً توسط نهادهای حمایتی مانند کمیته امداد امام خمینی^(۳) و سازمان بهزیستی اجرا شده است. این تجربیات غالباً بر ارائه تسهیلات مالی خرد و آموزش‌های مهارتی پایه متمرکز بوده و کمتر به ابعاد سیستمی و اکوسیستمی توجه داشته‌اند [۲۴]. ارزیابی‌های انجام‌شده نشان می‌دهد رویکردهای نقطه‌ای و غیرهماهنگ، نتوانسته است توانمندسازی پایدار را برای این گروه به ارمغان آورد [۲۵]. شهرداری تهران در سال‌های اخیر اقدام به راه‌اندازی دفاتر کارآفرینی و توسعه مشاغل خرد در برخی مناطق کرده است، اما این اقدامات فاقد چارچوب نظری منسجم و رویکرد منطقه‌محور مبتنی بر تفاوت‌های درون‌شهری بوده است [۹]. فقدان اطلس اکوسیستم کارآفرینی مناطق ۲۲گانه و نبود سیستم پایش و ارزشیابی یکپارچه، از مهم‌ترین موانع اجرایی در این حوزه شناسایی شده است [۲۶ و ۲۳].

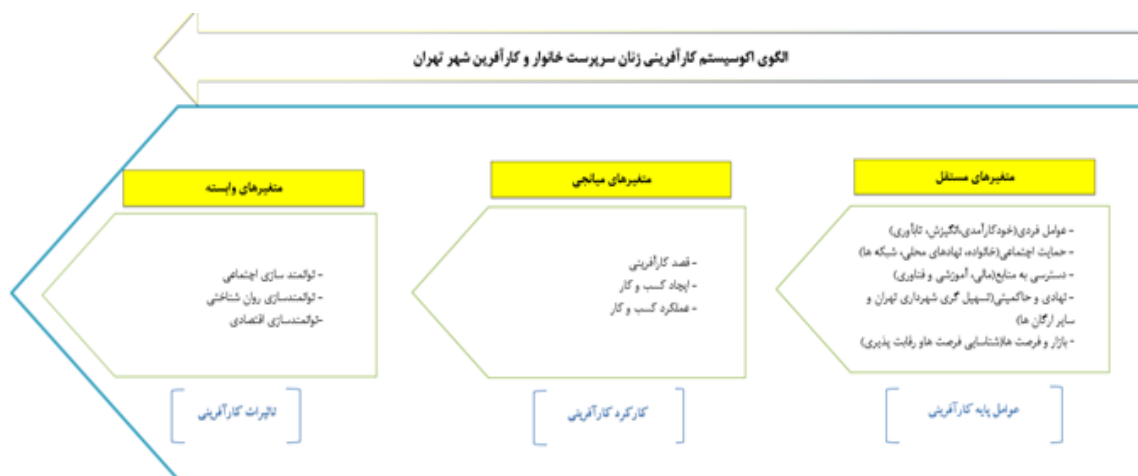
چارچوب تحلیلی پژوهش حاضر بر تلفیق نظری چند رویکرد مکمل، نه ادغام ساده یا هم‌عرض آن‌ها، استوار است. در این چارچوب، نظریه اکوسیستم کارآفرینی برای تبیین شرایط زمینه‌ای و تسهیل‌کننده فعالیت کارآفرینانه، رویکرد توانمندسازی برای تبیین پیامدهای نهایی فعالیت کارآفرینانه و دیدگاه زمینه‌محور کارآفرینی برای توضیح نقش شرایط مکانی و نهادی در شکل‌گیری رفتار کارآفرینانه به کار گرفته شده است.

بر این اساس، پنج مؤلفه «عوامل فردی»، «حمایت اجتماعی»، «دسترسی به منابع»، «عوامل نهادی و تسهیل‌گری» و «بازار و فرصت‌ها» به عنوان اجزای زمینه‌ای اکوسیستم در نظر گرفته شدند. این مؤلفه‌ها از نظر نظری نقش شرایط و پیشایندهای

فعالیت کارآفرینانه را ایفا می‌کنند. در مرحله بعد، «قصد کارآفرینانه»، «ایجاد کسب‌وکار» و «عملکرد کسب‌وکار» به عنوان مسیر فرایندی و عملکردی میان شرایط اکوسیستم و پیامدهای توانمندسازی قرار گرفتند. در نهایت، «توانمندسازی اقتصادی»، «توانمندسازی اجتماعی» و «توانمندسازی روان‌شناختی» به عنوان پیامدهای نهایی مدل در نظر گرفته شدند. بنابراین، این سه بخش به صورت سه مجموعه مستقل از پاسخ‌دهندگان یا سه تحلیل جداگانه در نظر گرفته نشده‌اند، بلکه سه لایه مفهومی یک مدل ساختاری واحد را تشکیل می‌دهند. داده‌های کیفی برای شناسایی و پالایش مؤلفه‌ها و شاخص‌ها و داده‌های کمی برای آزمون روابط ساختاری میان آن‌ها استفاده شدند. منطق کلی مدل به این صورت است:

شرایط اکوسیستم ← فرایند کارآفرینانه ← عملکرد کسب‌وکار ← توانمندسازی

البته با توجه به یافته‌های تجربی، برخی روابط مستقیم میان اجزای اکوسیستم و متغیرهای فرآیندی و پیامدهای توانمندسازی نیز در مدل نهایی حفظ شدند. بنابراین، مدل حاضر یک مدل خطی ساده نیست، بلکه ساختاری چندمسیره است که در آن محیط کارآفرینانه، فرایند کارآفرینی و پیامدهای توانمندسازی به یکدیگر مرتبط هستند.



شکل ۱. الگوی سه‌سطحی کارآفرینی زنان سرپرست خانوار

مواد و روش کار

پژوهش حاضر از نظر هدف، توسعه‌ای - کاربردی و از نظر ماهیت داده‌ها، آمیخته از نوع اکتشافی متوالی است [۲۸]. در این طرح، پژوهش در دو فاز مجزا اما به هم پیوسته اجرا شد: فاز اول (کیفی) با هدف اکتشاف عمیق عوامل، شاخص‌ها و روابط مؤثر بر توسعه اکوسیستم کارآفرینی توانمندساز برای زنان سرپرست خانوار، و فاز دوم (کمی) با هدف اعتباریابی الگوی طراحی شده و کمی‌سازی روابط بین مؤلفه‌ها. تلفیق دو فاز به صورت «تقدم کیفی» انجام شد، به این معنا که یافته‌های مرحله کیفی مستقیم مبنای ساخت ابزار کمی قرار گرفت.

جامعه آماری در فاز کیفی را خبرگان تشکیل دادند. برای افزایش تنوع دیدگاه‌ها، ترکیب خبرگان به گونه‌ای طراحی شد که علاوه بر دانش نظری، تجربه اجرایی و سیاستی نیز در نمونه وجود داشته باشد. مصاحبه‌ها تا زمانی ادامه یافت که مضامین جدید به حداقل رسیده و اشباع نظری حاصل شود. در مجموع، ۳۰ خبره در فاز کیفی مشارکت کردند. نمونه‌گیری در این فاز به روش هدفمند و گلوله‌برفی انجام گرفت.

جامعه آماری فاز کمی شامل زنان سرپرست خانوار ساکن در مناطق ۲۲گانه تهران و زنان کارآفرین فعال در این مناطق بود. منظور از زن کارآفرین در این پژوهش، زنی بود که در زمان اجرای پژوهش دارای کسب‌وکار ثبت‌شده یا غیررسمی با حداقل شش ماه سابقه فعالیت بود. با توجه به هدف پژوهش و ضرورت لحاظ کردن ناهمگونی فضایی تهران، اعتبارسنجی تجربی مدل در پنج منطقه منتخب انجام شد. انتخاب پنج منطقه با هدف ایجاد تنوع در وضعیت توسعه و شرایط اجتماعی - اقتصادی مناطق

صورت گرفت. مناطق ۳ و ۶ از طبقه برخوردار، مناطق ۱۲ و ۱۵ از طبقه میانی و منطقه ۲۲ از طبقه کم‌برخوردار در چارچوب شاخص ترکیبی مورد استفاده پژوهش انتخاب شدند. لازم به تأکید است که این طبقه‌بندی فقط مبنای طراحی نمونه پژوهش بوده و به معنای نسبت دادن یک ویژگی ثابت و مطلق به کل جمعیت هر منطقه نیست.

فرایند نمونه‌گیری در سه مرحله انجام شد:

مرحله اول: مناطق مورد مطالعه با رویکرد طبقه‌ای انتخاب شدند تا سه سطح متفاوت شرایط فضایی و اجتماعی - اقتصادی در نمونه حضور داشته باشد.

مرحله دوم: از هر یک از پنج منطقه منتخب، چهار ناحیه به صورت تصادفی انتخاب شد و در مجموع، ۲۰ ناحیه مورد مطالعه قرار گرفت.

مرحله سوم: در نواحی منتخب، زنان واجد شرایط از طریق مراکز خدمات اجتماعی شهرداری و سازمان‌های مردم‌نهاد شناسایی و پس از غربالگری اولیه وارد نمونه شدند. در این مرحله، با توجه به محدودیت دسترسی به جامعه آماری و حساسیت موضوع، از نمونه‌گیری در دسترس غربال شده استفاده شد.

بنابراین، روش نمونه‌گیری پژوهش را باید نمونه‌گیری چندمرحله‌ای با ترکیب انتخاب طبقه‌ای مناطق، انتخاب تصادفی نواحی و نمونه‌گیری در دسترس غربال شده در مرحله نهایی دانست، نه نمونه‌گیری کاملاً تصادفی.

حجم نمونه بر اساس فرمول کوکران برای جامعه نامحدود با سطح اطمینان ۹۵ درصد و خطای ۵ درصد، حدود ۳۸۴ نفر به دست آمد. با توجه به احتمال عدم بازگشت یا ناقص بودن پرسشنامه‌ها، ۴۸۰ پرسشنامه توزیع شد که در نهایت ۳۸۰ پرسشنامه کامل و قابل استفاده دریافت شد. بنابراین، نرخ بازگشت مؤثر پرسشنامه‌ها حدود ۷۹/۲ درصد بود.

جدول ۱. توزیع نمونه

منطقه	طبقه مورد استفاده در نمونه‌گیری	تعداد	درصد
۳	برخوردار	۷۸	۲۰،۵
۶	برخوردار	۸۲	۲۱،۶
۱۲	میانی	۷۵	۱۹،۷
۱۵	میانی	۷۳	۱۹،۲
۲۲	کم‌برخوردار	۷۲	۱۸،۹
مجموع	-	۳۸۰	۱۰۰

ابزار گردآوری داده‌ها در فاز کیفی، مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با راهنمای مصاحبه‌ای بود که بر اساس مبانی نظری طراحی شده بود. در فاز کمی، پرسشنامه محقق‌ساخته بر اساس مؤلفه‌ها و شاخص‌های نهایی استخراج‌شده از فاز کیفی و نتایج دلفی فازی طراحی گردید. گویه‌های پرسشنامه از دو منبع اصلی شکل گرفتند. بخش نخست گویه‌ها بر اساس مؤلفه‌ها و شاخص‌های استخراج‌شده از ادبیات نظری و پیشینه پژوهش اولیه تدوین شد و بخش دوم بر اساس مضامین و شاخص‌های حاصل از مصاحبه‌های کیفی تکمیل گردید. پس از ادغام اولیه، گویه‌های هم‌پوشان حذف و گویه‌های دارای ابهام بازنویسی شدند. سپس، نسخه اولیه ابزار در اختیار خبرگان قرار گرفت و از طریق دو دور دلفی فازی پالایش شد. بنابراین، پرسشنامه نهایی فقط ترجمه یا اقتباس مستقیم از یک ابزار خارجی نبود، بلکه یک ابزار محقق‌ساخته با پشتوانه نظری و اعتبار محتوایی حاصل از خبرگان بود.

تحلیل داده‌های کیفی با استفاده از تحلیل تماتیک و نرم‌افزار MAXQDA انجام شد. فرایند تحلیل در سه مرحله اصلی صورت گرفت. در مرحله نخست، مصاحبه‌ها به صورت خطبه‌خط بررسی و ۲۴۷ کد اولیه استخراج شد. در مرحله دوم، کدهای مشابه در قالب ۳۸ مقوله فرعی سازماندهی شدند و در مرحله سوم، مقوله‌های فرعی در قالب پنج مؤلفه اصلی اکوسیستم کارآفرینی و ابعاد پیامدهای توانمندسازی ساماندهی شدند.

برای بررسی قابلیت اعتماد کدگذاری، ۲۰ درصد از مصاحبه‌ها توسط دو کدگذار مستقل کدگذاری شد. میزان توافق بین کدگذاران ۰/۸۵ به دست آمد که نشان‌دهنده توافق مناسب در فرایند کدگذاری بود.

پس از استخراج مؤلفه‌ها و شاخص‌ها، برای بررسی میزان توافق خبرگان از روش دلفی فازی استفاده شد. در هر دو دور، پرسشنامه دلفی در اختیار ۲۵ نفر از خبرگان قرار گرفت. در دور اول، ۴۲ گویه به معیار اجماع ۸۰ درصد دست یافتند و ۶ گویه به دلیل دریافت پیشنهادهای اصلاحی برای بررسی مجدد به دور دوم منتقل شدند. در دور دوم، هر ۴۸ گویه به اجماع نهایی رسیدند و میانگین توافق خبرگان ۸۷ درصد به دست آمد.

به این ترتیب، فرایند کیفی پژوهش از سه مرحله اکتشاف، پالایش و اجماع تشکیل شد و خروجی آن مبنای طراحی ابزار کمی قرار گرفت. داده‌های کمی با استفاده از مدل‌سازی معادلات ساختاری مبتنی بر حداقل مربعات جزئی (PLS-SEM) در نرم‌افزار SmartPLS تحلیل شدند. تحلیل در دو سطح انجام شد.

در سطح نخست، مدل اندازه‌گیری از نظر پایایی و روایی بررسی شد. پایایی درونی سازه‌ها با استفاده از آلفای کرونباخ و پایایی ترکیبی بررسی شد و روایی همگرا با استفاده از میانگین واریانس استخراج‌شده (AVE) ارزیابی شد. برای بررسی روایی واگرا، علاوه بر معیار فورنل - لارکر، معیار HTMT نیز مورد توجه قرار گرفت.

در سطح دوم، مدل ساختاری از طریق بررسی ضرایب مسیر، معناداری روابط، ضریب تعیین، هم‌خطی بین سازه‌های پیش‌بین و شاخص‌های برازش تقریبی مدل ارزیابی شد. معناداری ضرایب مسیر با روش بوت‌استرپینگ بررسی شد. در ارزیابی مدل، مقادیر VIF کمتر از ۳ به عنوان نشانه‌ای از نبود هم‌خطی قابل توجه در نظر گرفته شد. همچنین، SRMR و NFI برای ارزیابی کیفیت کلی مدل گزارش شدند. در ادبیات جدید PLS-SEM، گزارش SRMR و NFI متداول است، در حالی که استفاده از GoF به عنوان شاخص برازش کلی توصیه نمی‌شود.

یافته‌ها

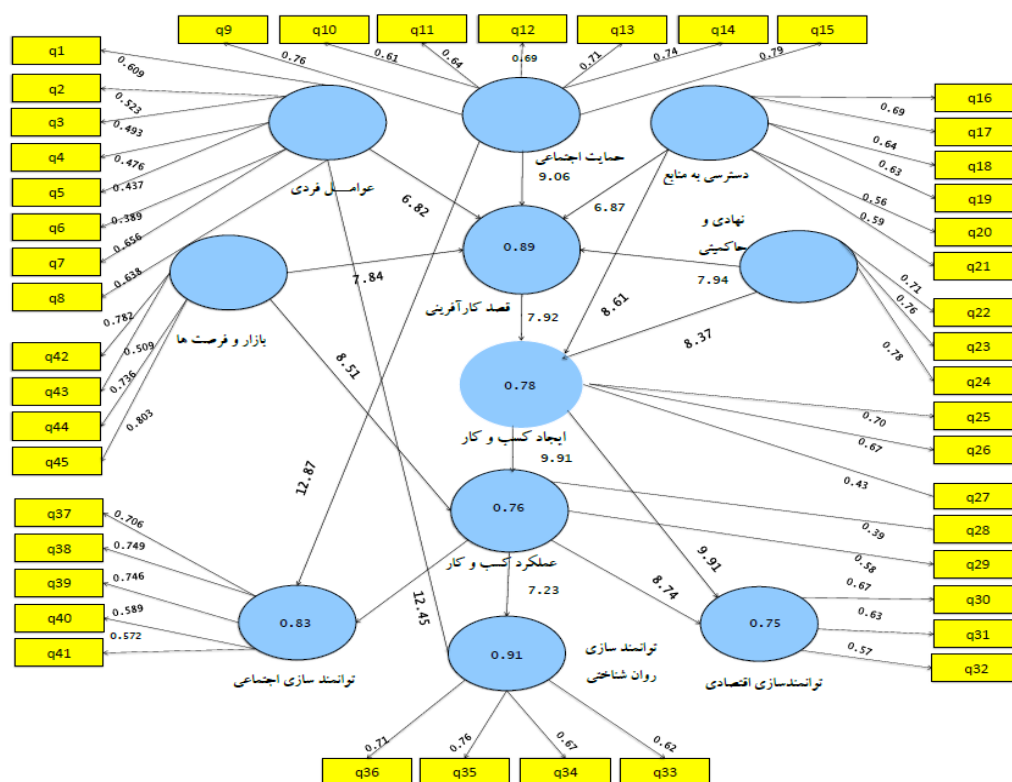
از میان ۳۸۰ پاسخ‌دهنده، ۶۲ درصد در گروه سنی ۳۵ تا ۵۰ سال قرار داشتند، ۷۱ درصد حداقل یک فرزند تحت تکفل داشتند و ۴۵ درصد نمونه را زنان دارای سابقه فعالیت کارآفرینانه بیش از یک سال تشکیل می‌دادند.

نتایج ارزیابی مدل اندازه‌گیری نشان داد تمامی گویه‌ها دارای بار عاملی بالاتر از ۰/۷ بودند و شاخص‌های برازش مدل اندازه‌گیری در محدوده قابل قبول قرار داشتند. الگوی نهایی پژوهش در قالب یک ساختار سه‌سطحی شامل سطح پایه/حمایتی (عوامل فردی، حمایت اجتماعی، دسترسی به منابع، عوامل نهادی، بازار و فرصت‌ها)، سطح میانی/عملکردی (قصد کارآفرینانه، ایجاد کسب‌وکار و عملکرد کسب‌وکار)، و سطح توانایی/تأثیرگذاری (توانمندسازی اقتصادی، روان‌شناختی و اجتماعی) تأیید شد. بر اساس ورود متغیرها حاصل از فرایند تحقیق در نرم‌افزار تأیید در فاز کمی (مدل‌سازی معادلات ساختاری)، الگوی نهایی پژوهش در قالب یک ساختار سه‌سطحی همانند شکل ۲ محاسبه و ترسیم شد.

یافته‌های حاصل از فاز کیفی پژوهش، شامل استخراج مؤلفه‌ها و شاخص‌های اولیه اکوسیستم کارآفرینی توانمندساز زنان سرپرست خانوار بود که بر اساس تحلیل مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۳۰ خبره، پنج مؤلفه اصلی به دست آمد: عوامل فردی، حمایت اجتماعی، دسترسی به منابع، عوامل نهادی و تسهیل‌گری، و بازار و فرصت‌ها. این مؤلفه‌ها به همراه سه بعد توانمندسازی (اقتصادی، روان‌شناختی و اجتماعی) مبنای ساخت پرسشنامه فاز کمی قرار گرفتند.

نتایج مدل ساختاری نشان داد مقادیر ضریب تعیین (R^2) برای متغیرهای درون‌زا عبارت بودند از: قصد کارآفرینانه (۰/۸۹)، ایجاد کسب‌وکار (۰/۸۵)، عملکرد کسب‌وکار (۰/۸۷)، توانمندسازی اقتصادی (۰/۸۳)، توانمندسازی روان‌شناختی (۰/۸۱) و توانمندسازی اجتماعی (۰/۷۹). این مقادیر که همگی بالاتر از ۰/۵ هستند، نشان‌دهنده قدرت پیش‌بینی بالای مدل است.

مقادیر R^2 نشان می‌دهند مدل توانسته است بخش قابل توجهی از واریانس سازه‌های درون‌زا را توضیح دهد. به‌ویژه، مقادیر ۰/۸۹ برای قصد کارآفرینانه، ۰/۸۵ برای ایجاد کسب‌وکار و ۰/۸۷ برای عملکرد کسب‌وکار نشان‌دهنده قدرت توضیحی بالای مدل در نمونه مورد مطالعه است. با این حال، این مقادیر به معنای اثبات علیت یا قابلیت تعمیم مستقیم نتایج به تمام مناطق تهران نیستند و باید در چارچوب نمونه پنج منطقه منتخب تفسیر شوند. همچنین، این مقادیر می‌تواند ناشی از تعداد و همپوشانی مفهومی پیش‌بینی‌ها، انتخاب سازه‌ها بر اساس فاز کیفی، همبستگی بین سازه‌های مرتبط و استفاده از داده‌های خودگزارشی مقطعی باشد؛ اما نباید فقط به این عوامل نسبت داده شود.



شکل ۲. مدل کمی کارآفرینی زنان سرپرست خانوار

ضرایب مسیر و سطوح معناداری جدول ۱ مدل ساختاری نهایی پژوهش را با ضرایب مسیر استاندارد (β)، مقادیر آماره‌های t -value و p -Value نشان از معنادار بودن روابط خطی و تعیین مسیر متغیرها می‌دهد.

جدول ۲. ضرایب مسیر (β) و سطوح معناداری

نتیجه	t-value	ضرایب (β)	مسیر
معنادار	۶٫۸۷	۰٫۵۹	قصد کارآفرینانه → دسترسی به منابع
معنادار	۸٫۶۱	۰٫۵۵	ایجاد کسب و کار → دسترسی به منابع
معنادار	۶٫۸۲	۰٫۵۳	قصد کارآفرینانه → عوامل فردی
معنادار	۸٫۱۶	۰٫۶۲	عملکرد کسب و کار → عوامل فردی
معنادار	۷٫۹۴	۰٫۷۴	قصد کارآفرینانه → نهادی
معنادار	۸٫۳۷	۰٫۶۲	ایجاد کسب و کار → نهادی
معنادار	۷٫۸۴	۰٫۵۶	قصد کارآفرینانه → بازار و فرصت‌ها
معنادار	۸٫۵۱	۰٫۶۶	عملکرد کسب و کار → بازار و فرصت‌ها
معنادار	۹٫۰۶	۰٫۵۳	قصد کارآفرینانه → حمایت اجتماعی
معنادار	۷٫۹۲	۰٫۵۲	ایجاد کسب و کار → قصد کارآفرینانه
معنادار	۹٫۹۱	۰٫۶۱	عملکرد کسب و کار → ایجاد کسب و کار
معنادار	۸٫۷۴	۰٫۵۸	توانمندسازی اقتصادی → عملکرد کسب و کار
معنادار	۷٫۲۳	۰٫۵۱	توانمندسازی روان‌شناختی → عملکرد کسب و کار
معنادار	۶٫۸۵	۰٫۴۷	توانمندسازی اجتماعی → عملکرد کسب و کار
معنادار	۱۲٫۴۵	۰٫۱۸	توانمندسازی روان‌شناختی → عوامل فردی
معنادار	۱۴٫۸۷	۰٫۵۶	توانمندسازی اجتماعی → حمایت اجتماعی

نتایج نشان داد عوامل نهادی و تسهیل‌گری با ضریب مسیر 0.74 ، قوی‌ترین رابطه را با قصد کارآفرینانه دارند. در مقابل، بازار و فرصت‌ها با ضریب 0.66 قوی‌ترین رابطه را با عملکرد کسب‌وکار نشان دادند. این یافته به معنای آن نیست که عوامل نهادی در کل مدل مهم‌ترین عامل محسوب می‌شوند یا بازار و فرصت‌ها در همه مناطق اولویت نخست هستند؛ بلکه هر یک از این دو مؤلفه در رابطه با یک پیامد مشخص بیشترین ضریب مسیر را نشان داده‌اند. بنابراین، تفسیر یافته‌ها باید بر اساس نوع پیامد انجام شود. در مسیرهای میانی مدل، «قصد کارآفرینانه» با ضریب 0.52 بر «ایجاد کسب‌وکار» و «ایجاد کسب‌وکار» با ضریب 0.61 بر «عملکرد کسب‌وکار» تأثیر معنادار داشت. همچنین، «عملکرد کسب‌وکار» به ترتیب با ضرایب 0.58 ، 0.51 و 0.47 بر توانمندسازی اقتصادی، اجتماعی و روان‌شناختی اثرگذار بود. نکته قابل توجه، تأثیر مستقیم «عوامل فردی» بر توانمندسازی روان‌شناختی با ضریب 0.18 و تأثیر «حمایت اجتماعی» بر توانمندسازی اجتماعی با ضریب 0.56 بود.

جدول ۳. شاخص‌های کیفیت مدل

شاخص	مقدار	تفسیر
SRMR	0.042	مطلوب
NFI	0.91	قابل قبول
Theta RMS	0.118	در محدوده قابل قبول/مرزی
VIFs	کمتر از ۳	نبود هم‌خطی قابل توجه

جدول ۲ نتایج ارزیابی کیفیت مدل نشان داد مقدار SRMR برابر 0.042 و NFI برابر 0.91 است. این مقادیر در کنار نبود هم‌خطی قابل توجه میان سازه‌های پیش‌بین، کیفیت مناسب مدل برآورده را در نمونه مورد مطالعه نشان می‌دهد. مقدار RMS_Theta برابر 0.118 نیز در محدوده مرزی قابل قبول قرار داشت. در تفسیر این شاخص‌ها، از GoF به عنوان معیار برازش کلی استفاده نشد، زیرا در رویکردهای جدید PLS-SEM این شاخص برای ارزیابی برازش کلی مدل توصیه نمی‌شود.

نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش حاضر نشان داد اکوسیستم کارآفرینی توانمندساز زنان سرپرست خانوار را می‌توان در قالب سه لایه به هم‌پیوسته شامل شرایط اکوسیستم، فرایند کارآفرینانه و پیامدهای توانمندسازی تبیین کرد. اهمیت این ساختار در آن است که نشان می‌دهد توانمندسازی اقتصادی و اجتماعی زنان فقط نتیجه برخورداری از منابع مالی یا ویژگی‌های فردی نیست، بلکه از مسیر تعامل میان محیط نهادی، حمایت اجتماعی، منابع، فرصت‌های بازار و فرایند ایجاد و عملکرد کسب‌وکار شکل می‌گیرد. عوامل نهادی و تسهیل‌گری با ضریب 0.74 قوی‌ترین رابطه را با قصد کارآفرینانه نشان دادند. این یافته نشان می‌دهد در نمونه مورد مطالعه، کیفیت محیط نهادی از جمله سهولت دسترسی به خدمات، کاهش پیچیدگی‌های اداری، هماهنگی سازمانی و حمایت‌های رسمی، نقش مهمی در تبدیل ظرفیت بالقوه زنان به قصد کارآفرینانه دارد. با این حال، این نتیجه نباید به این معنا تفسیر شود که عوامل نهادی در تمام مناطق تهران الزاماً مهم‌ترین عامل هستند. بلکه نتیجه حاضر بیانگر آن است که در نمونه پنج منطقه منتخب، عوامل نهادی بیشترین ضریب مسیر را برای پیش‌بینی قصد کارآفرینانه داشته‌اند.

بازار و فرصت‌ها با ضریب 0.66 قوی‌ترین رابطه را با عملکرد کسب‌وکار نشان دادند. این یافته در کنار ضریب 0.56 برای قصد کارآفرینانه، یک نکته مهم را نشان می‌دهد: دسترسی به فرصت‌های بازار نه تنها در شکل‌گیری قصد ورود به فعالیت کارآفرینانه مؤثر است، بلکه اهمیت آن در مرحله عملکرد کسب‌وکار حتی بیشتر می‌شود.

از این رو، سیاست‌های حمایتی نباید فقط بر ایجاد کسب‌وکار متمرکز شوند؛ بلکه باید از مرحله پیش از راه‌اندازی تا مرحله ورود به بازار، بازاریابی، فروش، شبکه‌سازی و حفظ مشتری ادامه یابند.

دسترسی به منابع با قصد کارآفرینانه و ایجاد کسب‌وکار رابطه مثبت نشان داد. این یافته بیانگر آن است که دسترسی به منابع مالی، آموزشی، اطلاعاتی و فضای کاری می‌تواند فاصله میان تمایل به کارآفرینی و اقدام واقعی را کاهش دهد.

حمایت اجتماعی هم با قصد کارآفرینانه و هم با توانمندسازی اجتماعی رابطه معنادار داشت. این یافته نشان می‌دهد شبکه‌های حمایتی را نباید فقط به عنوان یک عامل جانبی در نظر گرفت. برای زنان سرپرست خانوار، شبکه‌های خانوادگی، هم‌تایان، نهادهای محلی و سازمان‌های مردم‌نهاد می‌توانند بخشی از زیرساخت اجتماعی اکوسیستم محسوب شوند. رابطه ۰/۵۲ میان قصد کارآفرینانه و ایجاد کسب‌وکار و رابطه ۰/۶۱ میان ایجاد کسب‌وکار و عملکرد کسب‌وکار نشان می‌دهد مدل پیشنهادی دارای یک مسیر فرایندی مشخص است:

قصد کارآفرینانه → ایجاد کسب‌وکار → عملکرد کسب‌وکار

این یافته دلالت مهمی برای سیاست‌گذاری دارد؛ زیرا حمایت از زنان نباید فقط به ایجاد انگیزه یا اعطای تسهیلات اولیه محدود شود. کیفیت مرحله ایجاد کسب‌وکار، از جمله انتخاب فرصت، برنامه‌ریزی، آموزش، مشاوره و اتصال به بازار، می‌تواند بر عملکرد بعدی کسب‌وکار اثرگذار باشد.

عملکرد کسب‌وکار با توانمندسازی اقتصادی، اجتماعی و روان‌شناختی رابطه مثبت و معنادار داشت. قوی‌ترین رابطه مربوط به توانمندسازی اقتصادی بود. این یافته نشان می‌دهد موفقیت کسب‌وکار می‌تواند ابتدا از طریق بهبود درآمد و امنیت اقتصادی به توانمندسازی کمک کند و سپس پیامدهای اجتماعی و روان‌شناختی نیز تقویت شوند.

جدول ۴. مقایسه تطبیقی با مطالعات پیشین

مدل/مطالعه	کانون اصلی	تفاوت با پژوهش حاضر	دلالت
اینزبرگ	حوزه‌های سیاستی اکوسیستم	تمرکز عمومی‌تر و غیرتخصصی	پایه نظری عوامل نهادی و بازار
استام	شرایط مؤسسی، بازار و حمایتی	تمرکز بر اکوسیستم عمومی	تقویت نگاه سیستمی
کابیر	منابع، عاملیت و دستاوردها	تمرکز بر توانمندسازی زنان	توجیه ابعاد پیامدی توانمندسازی
نومایر و همکاران	اکوسیستم فراگیر	تمرکز بر شمول و تفاوت گروه‌ها	اهمیت دسترسی عادلانه
الگوی حاضر	اکوسیستم + مسیر کارآفرینانه + توانمندسازی	تخصصی برای زنان سرپرست خانوار و زمینه شهری تهران	چارچوب سیاستی منطقه‌محور با اعتبارسنجی در پنج منطقه

پژوهش حاضر با هدف طراحی و اعتبارسنجی الگوی بومی اکوسیستم کارآفرینی توانمندساز زنان سرپرست خانوار در کلانشهر تهران انجام شد. یافته‌ها نشان دادند الگوی پیشنهادی از سه لایه اصلی تشکیل می‌شود: شرایط اکوسیستم، فرایند کارآفرینانه و پیامدهای توانمندسازی.

در لایه اکوسیستم، پنج مؤلفه عوامل فردی، حمایت اجتماعی، دسترسی به منابع، عوامل نهادی و تسهیل‌گری و بازار و فرصت‌ها شناسایی شد. در لایه فرایندی، قصد کارآفرینانه، ایجاد کسب‌وکار و عملکرد کسب‌وکار قرار گرفتند و در لایه پیامدی، توانمندسازی اقتصادی، اجتماعی و روان‌شناختی قرار گرفت.

بنابراین، نتایج پژوهش از این دیدگاه حمایت می‌کند که توانمندسازی زنان سرپرست خانوار مستلزم حرکت از سیاست‌های تک‌بعدی به سمت مداخلات اکوسیستمی و چندسطحی است؛ مداخلاتی که به طور هم‌زمان محیط نهادی، منابع، شبکه‌های اجتماعی، بازار، فرایند ایجاد کسب‌وکار و پیامدهای توانمندسازی را مورد توجه قرار دهند.

با این حال، باید تأکید کرد که اعتبارسنجی کمی الگو در پنج منطقه منتخب تهران انجام شده است. بنابراین، یافته‌های کمی پژوهش را نمی‌توان بدون آزمون تجربی مستقل به تمام ۲۲ منطقه تعمیم داد. در عین حال، انتخاب مناطق مختلف از نظر شرایط فضایی و اجتماعی - اقتصادی، امکان بررسی الگو در زمینه‌های متفاوت شهری را فراهم کرده است و چارچوب پیشنهادی می‌تواند مبنایی برای آزمون‌های بعدی در سایر مناطق قرار گیرد.

نوآوری نظری پژوهش حاضر در تلفیق سه سطح تحلیل شامل شرایط اکوسیستم کارآفرینی، فرایند کارآفرینانه و پیامدهای توانمندسازی زنان سرپرست خانوار است. در این چارچوب، اکوسیستم به عنوان زمینه، فرایند کارآفرینی به عنوان سازوکار انتقالی و توانمندسازی به عنوان پیامد در نظر گرفته شده است.

نوآوری روش‌شناختی پژوهش نیز در استفاده از طرح آمیخته اکتشافی متوالی و پیوند دادن تحلیل کیفی، دلفی فازی و-PLS SEM برای توسعه و اعتبارسنجی مدل است.

از نظر کاربردی، مدل ارائه‌شده امکان آن را فراهم می‌کند که سیاست‌گذاران شهری به جای ارائه حمایت‌های یکسان، عوامل مختلف اکوسیستم را به صورت تفکیک‌شده مورد ارزیابی قرار دهند.

بنابراین، سهم اصلی پژوهش حاضر نه ادعای «اولین مدل موجود»، بلکه ارائه و آزمون یک چارچوب یکپارچه و بومی‌شده برای پیوند دادن اکوسیستم کارآفرینی، فرایند ایجاد و عملکرد کسب‌وکار و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در زمینه شهری تهران است.

در نهایت، پژوهش حاضر نشان داد الگوی توسعه اکوسیستم کارآفرینی توانمندساز زنان سرپرست خانوار در شهر تهران، یک ساختار سه سطحی پیچیده اما قابل اندازه‌گیری دارد. مهم‌ترین درس سیاستی این پژوهش آن است که در شرایط فعلی تهران، «بازنگری نهادی» (قوانین، مقررات و فرایندهای حمایتی) اولویت اول و «توانمندسازی اقتصادی» (درآمد و امنیت مالی) اولویت فوری است. در عین حال، دستیابی به توانمندسازی پایدار (به ویژه در ابعاد روان‌شناختی و اجتماعی) نیازمند مداخلات مکمل و بلندمدت است که فراتر از تسهیلات مالی صرف عمل می‌کند.

پیشنهادهای

۱. تسهیل فرایندهای اداری، کاهش بروکراسی، ایجاد مسیرهای یکپارچه دریافت خدمات و بهبود هماهنگی میان نهادهای حمایتی باید در اولویت سیاستی قرار گیرد.
۲. با توجه به اثر دسترسی به منابع بر قصد و ایجاد کسب‌وکار، حمایت مالی باید همراه با آموزش، مشاوره، اطلاعات بازار و دسترسی به زیرساخت باشد.
۳. پیشنهاد می‌شود که حمایت از زنان نباید به مرحله تأسیس کسب‌وکار محدود شود. ایجاد بازارچه‌های دائمی، فروش دیجیتال، شبکه‌سازی با خریداران و آموزش بازاریابی باید مورد توجه قرار گیرد.
۴. با توجه به نقش حمایت اجتماعی، شبکه‌های همیار زنان، مربی‌گری، منتورینگ و سازمان‌های مردم‌نهاد می‌توانند به عنوان اجزای اکوسیستم محلی تقویت شوند.
۵. پیشنهاد می‌شود شهرداری تهران بر اساس پنج مؤلفه مدل، اطلس اکوسیستم کارآفرینی زنان سرپرست خانوار را طراحی کند. این اطلس باید در مرحله نخست در پنج منطقه مطالعه‌شده آزمون شود و پس از اعتبارسنجی، در صورت تأیید، به سایر مناطق گسترش یابد.
۶. اگرچه عنوان و چارچوب مفهومی پژوهش بر کلانشهر تهران متمرکز است و تنوع مناطق ۲۲گانه در طراحی مدل مورد توجه قرار گرفته، اعتبارسنجی تجربی مدل در پنج منطقه منتخب شامل مناطق ۳، ۶، ۱۲، ۱۵ و ۲۲ انجام شده است. بنابراین، کاربرد مدل در سایر مناطق تهران در این مرحله به عنوان چارچوب پیشنهادی برای ارزیابی و سیاست‌گذاری مطرح می‌شود و نه به عنوان نتیجه آماری آزمون‌شده.
۷. برای استفاده از مدل در هر یک از ۲۲ منطقه، پیشنهاد می‌شود ابتدا پنج مؤلفه اصلی مدل در آن منطقه اندازه‌گیری شود و سپس بر اساس شدت ضعف یا قوت هر مؤلفه، اولویت مداخله تعیین شود. به این ترتیب، مدل حاضر قابلیت تبدیل شدن به یک چارچوب منطقه‌محور را دارد، اما وزن‌ها و ضرایب مسیر آن باید در مطالعات آتی با پوشش کامل مناطق یا نمونه‌های مستقل مورد آزمون قرار گیرد.

محدودیت‌های پژوهش

۱. پژوهش حاضر ماهیت مقطعی دارد؛ بنابراین روابط ساختاری مشاهده‌شده را نمی‌توان به عنوان علیت قطعی و بلندمدت تفسیر کرد.

۲. اعتبارسنجی کمی الگو در پنج منطقه منتخب تهران انجام شد؛ بنابراین تعمیم آماری نتایج به تمام ۲۲ منطقه نیازمند احتیاط و مطالعات تکمیلی است.
۳. اگرچه انتخاب پنج منطقه با هدف ایجاد تنوع فضایی و اجتماعی-اقتصادی انجام شد، تعداد مناطق مورد بررسی برای تحلیل تفاوت‌های آماری میان تمام ۲۲ منطقه کافی نیست.
۴. در مرحله نهایی نمونه‌گیری، به دلیل دشواری دسترسی به جامعه هدف، از نمونه‌گیری در دسترس غربال شده استفاده شد که می‌تواند احتمال سوگیری انتخاب نمونه را افزایش دهد.
۵. بخشی از داده‌ها بر اساس خودگزارشی پاسخ‌دهندگان گردآوری شد و احتمال سوگیری ادراکی یا پاسخ اجتماعی مطلوب وجود دارد.
۶. به دلیل حساسیت موضوع زنان سرپرست خانوار، دسترسی به برخی افراد جامعه آماری با محدودیت همراه بود.

منابع

1. Ferreira JJ, Fernandes CI, Kraus S. Entrepreneurial ecosystems: A systematic review. *J Bus Res.* 2024;175:114132. DOI: 10.1016/j.jbusres.2024.114132
2. Brush CG, Edelman LF, Manolova T. Women's entrepreneurship and ecosystem support: A global perspective. *Entrep Theory Pract.* 2023;47(2):289-315. DOI: 10.1177/10422587221145623
3. Welter F, Baker T, Audretsch DB. Contextualizing entrepreneurship. *J Manag Stud.* 2024;61(1):1-28. DOI: 10.1111/joms.12900
4. Chant S, Sweetman C. Fixing women or fixing the world? *Gend Dev.* 2023;31(2):271-295. DOI: 10.1080/13552074.2023.2228156
5. Kabeer N. Women's empowerment and economic development: A critical reassessment. Oxford: Oxford University Press; 2023. DOI: 10.1093/oso/9780198878274.001.0001
6. Statistics Center of Iran. General Population and Housing Census 2021: Detailed Results of Tehran Province. Tehran: Statistics Center of Iran; 2025. (in Persian).
7. Weller CE, Logan AM. Female-headed households and poverty: A systematic review. *J Poverty Soc Justice.* 2024;32(1):45-67. DOI: 10.1332/17598273Y2024D000000012
8. Chant S. The international handbook of gender and poverty. 2nd ed. Cheltenham: Edward Elgar; 2022. DOI: 10.4337/9781788975931
9. Deputy of Planning and Development of Tehran Municipality. Study of Social Deprivation Indicators in 22 Regions. Tehran: Tehran Municipality; 2025. (in Persian).
10. Al-Dajani H, Marlow S. Empowerment and entrepreneurship: A theoretical framework revisited. *Int J Entrep Behav Res.* 2022;28(5):1123-1145. DOI: 10.1108/IJEBR-03-2021-0187
11. Stam E, van de Ven A. Entrepreneurial ecosystems: A systems perspective. *Strateg Entrep J.* 2023;17(2):245-273. DOI: 10.1002/sej.1450
12. Isenberg DJ. The entrepreneurship ecosystem strategy. In: Fetters ML, Greene PG, editors. *Entrepreneurship ecosystems*. Cheltenham: Edward Elgar; 2023. p. 45-68. DOI: 10.4337/9781788975924.00008
13. Audretsch DB, Belitski M, Eichler GM, Schwarz E. City-level institutions and perceived entrepreneurial ecosystem's growth orientation. *Reg Stud.* 2025;2478066. DOI: 10.1080/00343404.2025.2478066.
14. Autio E, Mudambi R, Yoo Y. Digital affordances and entrepreneurial ecosystems. *Acad Manag Perspect.* 2023;37(2):145-172. DOI: 10.5465/amp.2022.0064
15. Neumeyer X, Santos SC, Morris MH. Inclusive entrepreneurial ecosystems. *Entrep Reg Dev.* 2024;36(3-4):289-312. DOI: 10.1080/08985626.2024.2315412
16. Mousavi M, Ghaffari G. Demographic and Economic Characteristics of Female Heads of Households in Iran. *Iran Demogr Assoc Lett.* 2023;18(35):157-182. (in Persian).
17. Roundy PT. Regional entrepreneurial ecosystems. *Econ Dev Q.* 2023;37(2):112-128. DOI: 10.1177/08912424231167890
18. Malhotra A, Schuler SR. Measuring women's empowerment: New directions. *World Dev.* 2022;150:105-123. DOI: 10.1016/j.worlddev.2021.105123
19. Ahmadi H, Rezvanfar A. Economic empowerment of women heads of households: Challenges and solutions. *Q J Soc Welf.* 2025;23(88):115-145. (in Persian).
20. Bruton GD, Sutter C, Lenz AK. Economic empowerment of women through entrepreneurship. *J Bus Ventur.* 2023;38(4):106-125. DOI: 10.1016/j.jbusvent.2023.106125
21. Henry C, Foss L, Ahl H. Gender and entrepreneurship research: A review. *Int J Entrep Behav Res.* 2024;30(1):1-24. DOI: 10.1108/IJEBR-05-2023-0521
22. Rahimipour M, Sajjadi S. Identifying barriers to women entrepreneurship in Iran with a hybrid approach. *Women Dev Polit.* 2024;21(4):589-612. Persian. DOI: 10.22059/jwdp.2024.345678.5678 .
23. Safari Shali R, Karami M, Ghasemi V. Multilevel analysis of poverty of female-headed households in urban areas of Tehran. *Iran Econ Res.* 2024;28(94):145-176. Persian. DOI: 10.22059/ier.2024.67890.1234

24. Abolfathi M, Hosseini SM, Ghasemi V. Designing a model for empowering female heads of households with a social entrepreneurship approach. Q J Soc Welf Res. 2025;21(82):201-238. Persian. DOI: 10.22054/qjsd.2025.78901.1234.
25. Ghaffari G, Mousavi M. Measuring the economic empowerment of female-headed households under the coverage of support institutions. Q J Soc Welf Res. 2023;23(89):235-266. (in Persian).
26. Barati N, Yavari Z. Entrepreneurial ecosystem in Iran: Concepts, models and indicators. Entrep Dev. 2024;16(3):461-482. Persian. DOI: 10.22059/jed.2024.123456.7890 .
27. Rafipour F, Ghaffari G, Mousavi M. The gap between statistical definition and social reality of women heads of households in Iran. Demogr Stud. 2024;8(2):93-118. (in Persian).
28. Hair JF, Hult GTM, Ringle CM, Sarstedt M. A primer on partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM). 3rd ed. Thousand Oaks: SAGE Publications; 2022. DOI: 10.1007/978-3-030-80519 7